

УДК 347(47+57).1991.001.11

*Є. О. Харитонов*

### **ДИНАМІКА КОНЦЕПЦІЇ РАДЯНСЬКОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА ВІДОБРАЖЕННЯ ЇЇ В ОСНОВАХ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА СРСР 1991 Р.**

31 травня 2011 р., загалом, майже непомітно, без бучного відмічання виповнилося 20 років від дня прийняття Основ цивільного законодавства Союзу РСР та республік.

Попри ту обставину, що СРСР вже давно не існує, згаданий законодавчий акт вартий окремої уваги, оскільки він залишив помітний слід в історії не лише радянського цивільного права, але й вітчизняної цивілістики, істотно вплинувши на трансформації концепції останньої. Це й зумовлює доцільність аналізу передумов прийняття Основ цивільного законодавства 1991 р. та характеристики їх основних рис, надто враховуючи ту обставину, що правознавці зверталися до характеристики зазначених Основ досить давно, а після прийняття нових цивільних кодексів у колишніх республіках колишнього СРСР взагалі зосередилися на дослідженнях переваг та вад останніх.

Почати розгляд передумов створення Основ цивільного законодавства 1991 р. доцільно зі згадки про ту обставину, що чинні на той час Основи цивільного законодавства СРСР 1961 р., цивільні кодекси союзних республік, прийняті у 1960-ті роки, та інші нормативні акти були розраховані на регулювання майнових відносин в умовах планового соціалістичного господарства. Зокрема, в УРСР діяв ЦК УРСР, прийнятий 18 липня 1963 р. (набрав чинності з 1 січня 1964 р.) [1]. Він складався з преамбули та восьми розділів, найменування яких повністю збігаються з назвами відповідних розділів Основ. Однак статей у Кодексі більше — 572, третій розділ «Зобов'язальне право» поділено на дві частини: загальні положення та окремі види зобов'язань.

Характерними для свого часу були основні інститути ЦК УРСР 1963 р.

У загальних його положеннях привертало увагу те, що поряд з лібе-

ралізацією деяких норм (наприклад, закріпленням у ст. 4 фактично принципу, відомого ще римському праву — «Дозволено все, що не заборонено законом» ) окремі обмеження було посилено. Так, ст. 5 більш жорстко регламентує наслідки зловживання правом, встановлюючи, що цивільні права охороняються законом лише у тих випадках, коли вони здійснюються у відповідності з їхнім призначенням у соціалістичному суспільстві у період будівництва комунізму. При цьому від громадян та організацій вимагалось не лише дотримання закону, але й повага до правил соціалістичного співжиття та моральних принципів суспільства, що будує комунізм. Якщо урахувати, що ст. 5 є нормою-принципом, а разом із тим і нормою прямої дії [2], то очевидним є те, що вона відкривала широкий простір суддівському розсуду на підґрунті «соціалістичної правосвідомості».

Розділ «Право власності» у цілому був характерним для законодавства країни, що «побудувала соціалізм та перейшла до поступового будівництва комуністичного суспільства» [3].

По-перше, право власності закріплене як єдине, що збереглося в радянському цивільному праві, речове право. По-друге, у зв'язку із скасуванням приватної власності, зміною економічного ладу країни, прийняттям нової Конституції СРСР відбулись зміни у класифікації форм власності. Кодекс ґрунтується на визнанні соціалістичної та особистої власності, тобто власності громадян на майно, яке призначене для задоволення їхніх матеріальних та культурних потреб (ст. ст. 87, 88). По-третє, у ст. 89 дано визначення поняття права оперативного управління як засобу здійснення права державної власності, хоча сутність цієї категорії і не розкривалась.

Норми зобов'язального права складають основний зміст ЦК УРСР 1963 р. (їм присвячено 321 статтю з 572). Їх зміст визначається, головним чином, кількома чинниками.

По-перше, з появою ще у 1930-ті роки планових зобов'язань поставки, контрактації тощо, норми про які були включені потім у Основи цивільного законодавства, а згодом перенесено до Кодексу. По-друге, з включенням до Кодексу зобов'язань, не передбачених Основами (наприклад, з договору довічного утримання). По-третє, з трансформацією зобов'язань, раніше вже відомих цивільним кодексам, але оновлених за формою і за сутністю [4].

Розділ «Зобов'язальне право» ЦК УРСР 1963 р. складався з двох частин, у першій з яких регламентуються загальні положення зобов'язань, зокрема, договірних, що відображає тенденцію посилення «командних» засад у економіці, підвищення ролі планування, обмеження волі та розсуду сторін у так званих господарських договорах.

Оцінюючи загалом систему зобов'язань ЦК УРСР 1963 р., можна зробити висновок, що у цілому вона досить традиційна для радянських цивільних кодексів того періоду, де знаходило відображення посилення публічно-правових засад в регулюванні торгового обігу.

Варто також згадати про те, що в ЦК УРСР були розділи, присвячені авторському праву, праву на відкриття та винахідницькому праву, котрі раніше складали сферу особливого правового регулювання поза межами Цивільного кодексу. (В УРСР діяв Закон від 6 лютого 1929 р. «Про авторське право», створений на базі союзних «Основ авторського права» від 16 травня 1928 р. [5]). Виокремлення цих норм у спеціальні розділи означало дальший відхід від пандектної системи цивільного права, що було загалом цілком логічним результатом не лише спроби формування власної оригінальної системи радянського цивільного права, але й розвитку концепції цивільного права взагалі.

Щодо регулювання спадкових відносин у ЦК УРСР 1963 р. спостерігалася цікава тенденція: якщо в регулюванні речових прав та зобов'язань Кодекс був кроком «від римського та буржуазного цивільного права», то спадкування, навпаки, за низкою параметрів наблизилось до останніх. Це можна пояснити тим, що радянська держава зосередила головні зусилля у сфері права на забезпеченні правового регулювання планового народного господарства (де вже у 1930-ті роки було ліквідовано залишки «капіталістичних відносин»). Що стосується відносин за участю громадян, то вони були начебто на другому плані (особливо після ліквідації приватної власності). Характерним у цьому сенсі є те, що серед напрямів загального розвитку XXVII з'їздом КПРС «марксистсько-ленінського вчення про державу і право» називали проблеми Рад народних депутатів, правового забезпечення державного управління, завдання продовольчої програми, завдання щодо поліпшення капітального будівництва, розвиток ленінського вчення про дисципліну і відповідальність кадрів у соціалістичному управлінні тощо. Що ж стосується громадян, то тут завдання полягало у дальшому підвищенні соціально-трудової активності радянського народу [6], або у підвищенні добробуту громадян. Але знов-таки суб'єктом прав та обов'язків виступала не особа як така, не індивідум, а громадяни в цілому. На вирішення, насамперед, питань розвитку та зміцнення Радянської соціалістичної держави орієнтував і XXVII з'їзд КПРС, де згадувалось, щоправда, про права і обов'язки громадян, але останні все ж були у першу чергу лише «человеческим фактором» [7]. Тому у відносинах за участю громадян було цілком можливим сприйняття деяких положень римського та буржуазного приватного права, що цілком відповідало соціалістичній концепції визнання можливості наступництва у праві.

Оцінюючи в цілому цивільне законодавство УРСР 1960–1989 рр., можна зробити висновок про більш широке впровадження у цивільне право публічно-правових засад.

Загалом, не применшуючи досягнень радянської цивілістичної думки, у тому числі вітчизняної цивілістики, де працювали такі видатні науковці, як М. Й. Бару, С. І. Вільнянський, М. В. Гордон, С. Н. Ландкоф, В. П. Маслов, Г. К. Матвеев, О. А. Підопригора, А. О. Пушкін та ін., можна зазначити, що цивільне право, як галузь права, фактично зане-

падала, будучи зведеною до сукупності актів цивільного законодавства. Разом із тим, якщо прийняти за істину панівну на той час тезу про адекватність правового регулювання існуючим виробничим відносинам, а також світогляду даного суспільства, то, припускаючи, що Радянська держава у 1960—1970-х роках вступала у фазу свого розквіту — «зрілого соціалізму», то можна було припустити, що тогочасному цивільному законодавству судилося довге життя.

Однак у другій половині 1970-х років СРСР почав втрачати темпи руху, почались збої у народному господарстві, гальмування та стагнаційні явища в економіці все відчутніше впливали на інші сфери суспільства [8].

Крім того, попри зовнішню благополучність, наприкінці 1960-х — на початку 1970-х років почалась криза комуністичного світогляду, наприкінці 1960-х років радянські ідеологи зіткнулись з так званим «єврокомунізмом», що сформувався як система поглядів у найбільших та найвпливовіших комуністичних партіях капіталістичного світу і являв собою прорив з догматизму, фанатичного ідеологізму та інтелектуальної вузькості.

І хоча на квітневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС ще говорилося про незмінність стратегії руху до комунізму, і цю тезу повторив М. С. Горбачов у першій своїй промові як Генеральний секретар ЦК КПРС на Пленумі ЦК КПРС у березні 1985 року, однак вже тоді, поряд з традиційними, з'являються нові підходи: до оцінки становища у сучасному світі, визначення стратегічного курсу соціально-економічного розвитку країни, демократизації суспільства тощо.

«Перебудова» — нова економічна та соціальна політика — мала метою подолання кризи, повинна була забезпечити радикальні зміни, покращити ситуацію в країні. Це передбачалось зробити, використовуючи можливості існуючої суспільної системи, для чого потрібно було «відшукувати більш ефективні форми соціалістичної власності і організації господарства. Головною метою було те, щоб людина стала справжнім «господарем виробництва».

Зазначена політика потребувала не лише організаційних змін у системі господарства, але й відповідного законодавчого забезпечення, що було неможливим без належних теоретичних розвідок.

Тому у 1980-х — на початку 1990-х років відбувається звернення до таких загальнолюдських цінностей: «громадянське суспільство», «правова держава», «суверенітет особи», «приватне право», «публічне право», «ринкові відносини», до відомого ще римському праву принципу «дозволено все, що не заборонено законом» тощо.

Звісно, питання визначення правового статусу особи, удосконалення законодавства, підвищення його ефективності тощо і раніше привертали увагу науковців, котрі досліджували такі аспекти підвищення ефективності правового регулювання, як вдосконалення концепції права, зростання соціальної та персональної цінності права, демократизація су-

спільства, зміцнення законності. Розроблялась теорія сутнісно-змістовних якостей людини, котрі, трансформуючись на правовому рівні, сприяють створенню юридичної моделі особи як фіксацію системи її якостей (М. Козюбра, М. Орзіх, М. Цвік). Науковими розвідками цих та інших правознавців фактично було створено підґрунтя для майбутніх розвідок у галузі права та оновлення його концепції, у тому числі концепції цивільного права.

У процесі подальшого дослідження цих проблем з оновлених методологічних позицій відновлюються класичні положення про розуміння права як явища цивілізації, висувається теза про побудову права на шляху від соціалізму до постсоціалізму, що пов'язується із згаданим вище поворотом до людини, створенням постсоціалістичної «громадянської власності», котра розуміється як індивідуалізоване право кожного радянського громадянина на належну йому частку загальнонародного багатства. Пізніше для позначення цього феномена використовується також терміно-поняття «цивільна» та «цивілітарна» власність.

Своєрідною антитезою ідеї «громадянської власності» стала концепція «акціонерної соціалістичної власності». Головна відмінність між ними полягала у тому, що перша розглядається як така, що припускає «подрібнення» загальнонародного багатства, у той час як друга вважається такою, що здатна у своєму розвитку інтегрувати у цілісну систему вищого рівня, тобто фактично здатна перетворюватись у ту саму загальнонародну «соціалістичну» власність. Втім, і та й інша позиція є неточними, оскільки їх автори пов'язують похідні форми власності саме з соціалістичними формами господарювання. Такими ж вадами страждала концепція «госпрозрахункової власності».

Загалом характер досліджень проблем власності у той період відображає змагання різних підходів до оцінки цього важливого інституту. У той час як у багатьох роботах продовжується аналіз переваг соціалістичної власності, з'являються праці, де зроблено спроби узгодити старі та нові погляди. Це явище взагалі можна вважати характерним для «перебудови», коли починають з'являтися публікації, присвячені іншим системам права, власності тощо, які мають метою не критику як самоцінність, як це часто мало місце раніше, але містять виважений аналіз позитивного й негативного у тій чи іншій концепції.

Поступово вимальовуються обриси принципово нового для радянської правової системи підходу до оцінки відносин власності. Зокрема, відбувається «реабілітація» приватної власності, помітнішою стає важлива тенденція зміни теоретичного, а потім й практичного підходу до оцінок можливості існування права власності на такий важливий об'єкт, як земля. Стверджується точка зору, згідно з якою держава у відносинах по користуванню землею має зректись суто адміністративних методів регулювання, розширити сферу дії цивільного права. Слушно зазначається, що вилучення земель з торгового обігу завжди є обмеженням як права трудового землекористування, так і права приватної влас-

ності, котре є великим досягненням людської цивілізації. (Цю позицію з деякими застереженнями підтримують й фахівці у галузі аграрного права).

Таким чином, на початку 1990-х років намітився значний прогрес у концептуальному підході до визначення засад правового регулювання власності. Відбувається поступове, повільне, але наближення розуміння цього інституту до того, що властиве для західної традиції права і має місце у приватному праві як «надгалузі» права.

Трансформації теорії права власності, визнання права приватної власності продовжують залишатись складовими частинами загальної теорії суверенітету особи, яка продовжує перебувати у центрі досліджень під різними кутами зору — у цілому і в окремих своїх аспектах.

Як і раніше, увагу дослідників привертають правові аспекти стосунків особи з державою та суспільством, суб'єктивні права громадян. Але відбувається подальше важливе зміщення акцентів, про які згадувалося вище: передусім, підкреслюється значення особи у цих стосунках, нагадується, що слід йти не лише від суспільства до особи, але й від особи до суспільства..

Але тепер коло правових досліджень у цьому напрямі не обмежується лише визначенням статусу особи, її можливістю мати загальні суб'єктивні права та обов'язки, приватну власність тощо. Проблема розглядається й під іншими кутами зору. Зокрема, піддано аналізу правові передумови економічної незалежності індивіда, поміж яких тепер активно досліджується така досить незвична для радянської правової науки категорія, як підприємництво.

Слід зазначити, що майже одночасно з визнанням правомірності цього поняття у радянському праві з'являється тенденція тлумачити підприємницьке право як оновлене господарське (у публікаціях того часу звичайно намагались розмежувати традиційне та «соціалістичне» підприємництво), що супроводжувалося намаганнями вивести таким чином дані відносини за межі цивільно-правового регулювання.

Згадана позиція була піддана у літературі критиці, однак давня дискусія між «цивілістами» та «господарниками» від цього лише отримала новий імпульс. Дискусія навіть перейшла у більш гостру стадію при обговоренні шляхів оновлення законодавства колишніх союзних республік, негативно впливаючи на стан законодавства.

Характерною рисою досліджень цього часу є також активізація розвідок соціальної захищеності особи у нових умовах — формування правової держави та переходу до ринку, що природно потягло за собою підвищення інтересу до питань справедливості, забезпечення правових умов реалізації прав та обов'язків їхньої юридичної гарантованості тощо. Фактично йшлося про спробу методологічної розробки ідеї про звернення до «загальнолюдських цінностей» і у кінцевому підсумку про початок легального використання надбань та ідей римського приватного права, західної традиції при трансформаціях концепції цивільного права [9].

Реалізувати ці ідеї на принципово новому підґрунті [10] зробили спробу автори проекту Основ цивільного законодавства, необхідність прийняття котрих стала очевидною після того, як наприкінці 1980-х років виявилась недостатність законодавчих робіт початку перебудовчого періоду. Хоча за відносно невеликий проміжок часу було прийнято низку важливих законів СРСР — про підприємство, про власність, про кооперацію, оренду та орендні відносини та ін., однак їхня якість не відповідала вимогам нового часу, значна частина новел до того ж мала декларативний, неконкретний або, навпаки, казуїстичний характер. Традиційна орієнтація господарського законодавства СРСР на власний досвід, яка склалась у 1920-ті роки, а також впевненість багатьох політичних діячів, господарників, науковців у невикористаних можливостях соціалістичної власності (про що йшлося вище) нерідко призводили до того, що як зразок використовувалось законодавство періоду непу, котре само було вторинним.

У зв'язку з цим висувались пропозиції про створення загальносоюзного Зводу Законів, Господарського кодексу СРСР або поглинання Основами цивільних кодексів союзних республік. Однак вони не ураховували політичні реалії того часу, коли навіть саме прийняття таких Основ ставилося під сумнів [11].

Детальна характеристика Основ та аналіз їхнього змісту виходять за межі цієї розвідки, але слід відмітити їхню «ринкову», «приватноправову спрямованість», а також пов'язану з цим похідну рецепцію головних засад римського приватного права, що проявляється у структурі, визначенні принципів підходів, визнанні суверенітету особи, поновленні деяких інститутів, свого часу відкинутих радянської цивілістичною доктриною.

Виходячи з того, що Основи цивільного законодавства Союзу РСР та республік 1991 року [12] (для зручності далі вживаються назви — «Основи цивільного законодавства 1991 р.» або «Основи 1991 р.») можуть слугувати предметом самостійного дослідження, далі назову лише найбільш характерні їхні риси та новели порівняно із раніше чинним цивільним законодавством.

Структура Основ 1991 р. виглядає таким чином: загальні положення; право власності та інші речові права; зобов'язальне право; авторське право; право на винаходи та інші результати творчості, що використовуються у виробництві; спадкове право; правоздатність іноземних громадян і юридичних осіб, застосування цивільних законів іноземних держав і міжнародних договорів. Від Основ цивільного законодавства 1961 р. вони структурно відрізняються відсутністю Преамбули, яка мала виражений ідеологічний характер; поділом I розділу «Загальні положення на глави (1. Основні положення, 2. Суб'єкти цивільного права, 3. Угоди, 4. Цінні папери, 4. Обрахування строків позовної давності); наявністю норм, присвячених іншим (крім права власності) речовим правам; відсутністю окремого розділу, присвяченого праву на відкриття, з одно-

часним розширенням кола результатів творчості, яким надається правовий захист; наявністю норм, котрими регулюються питання визначення правоздатності іноземних громадян і юридичних осіб.

Низка істотних новел з'явилася в регулюванні окремих видів цивільних відносин.

Зокрема, варто відзначити розширення можливостей громадян та юридичних осіб у здійсненні ними цивільних прав, а також врегулювання низки колізійних питань здійснення цивільних прав та використання останніх підприємцями з метою обмеження конкуренції (ст. 5). Обидва згаданих законодавчих рішення мали принципове значення, оскільки відображали тенденції до забезпечення реалізації учасниками цивільних відносин їх прав, у тому числі, у галузі підприємництва.

Відображаючи реалії цивільного обігу, коло учасників якого значно розширилося завдяки легалізації комерційної діяльності, Основи давали законодавче визначення та ознаки комерційних та некомерційних організацій, господарських товариств, виробничих кооперативів, орендних та колективних підприємств, державних та інших підприємств, основних на праві повного господарського відання, господарських об'єднань (ст. ст. 18–23). Крім того, вперше був чітко визначений статус держави як учасниці цивільно-правових відносин, котра бере участь у цивільних відносинах на тих самих засадах, що й інші їхні учасники (ст. 25). Поміж правочинів вперше згадувалися біржові угоди (ст. 29).

Новелою Основ цивільного законодавства була також глава 4 «Цінні папери», яка містила визначення їх поняття, а також характеристики окремих видів цінних паперів — як тих, що були добре відомі практиці цивільного обігу в СРСР, так і тих, які набули значення у період «перебудови» (ст. ст. 31–38).

Істотно оновленою була концепція регулювання речових прав. Хоча радянські законодавці виявилися ще не готовими до того, щоб повною мірою «реабілітувати право приватної власності, однак до такого рішення був зроблений принципово важливий крок: законодавчо було закріплено, що майно може знаходитися у власності громадян, юридичних осіб, держави при тому, що права усіх власників захищаються рівною мірою (ст. ст. 44, 51–53). В Основах також згадувалися інші речові права (право повного господарського відання, право оперативного управління, право довічного володіння тощо), а також визначалися засади захисту права власності та інших речових прав (ст. ст. 47-4, 54–55). Методологічно і практично важливою новелою цивільного законодавства було передбачене ст. 56 Основ положення щодо недійсності актів органів державного управління та органів місцевої влади, якими порушуються права власника.

На тлі досить традиційних положень розділу «Зобов'язальне право» виділяються норми, присвячені регулюванню відносин господарського обігу в умовах ринку: договору на постачання енергетичними та іншими ресурсами, договору оренди (у тому числі з правом викупу орендованого

майна), договорам банківського рахунку та банківського внеску, договору банківського кредиту тощо.

Поміж норм зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди, вперше з'явилася норма, яка закріплювала право громадянина на відшкодування моральної шкоди (ст. 131). Варто згадати, що доцільність такого рішення доводилася радянськими цивілістами (у томі числі, українськими) протягом десятків років, але для того, щоб проблема була вирішена, знадобився перегляд низки ідеологічних постулатів стосовно становища громадянина у радянському суспільстві.

Перелік новел Основ 1991 р. міг би бути продовженим, однак, думається, тут немає в цьому необхідності, оскільки вже викладеного достатньо для того, щоб визначити характер та спрямованість цього законодавчого акта, створеного на значно оновленому (хоча й не абсолютно іншому, а швидше, паліативному) методологічному підґрунті.

У кінцевому підсумку головні риси концепції Основ цивільного законодавства 1991 р., як на мою думку, виглядають таким чином.

1. Цивільне законодавство розглядається як таке, що за своєю сутністю є приватним правом, яке має регулювати всі відносини за участю приватної особи — як майнові, так і немайнові.

2. «Приватна особа» є центральною фігурою цивільних відносин, на захист прав якої спрямовані всі інститути цивільного законодавства.

3. Усі учасники цивільних відносин є рівними у цих відносинах.

4. При регулюванні цивільних відносин можуть використовуватися як приватноправові, так і публічно-правові засоби.

5. При визначенні засобів цивільно-правового регулювання перевага надається договорам перед актами законодавства.

Ці принципові засади пізніше знайшли відображення і при оновленні концепції сучасного цивільного права в країнах, що утворилися на пострадянському просторі.

Оскільки в грудні 1991 р. СРСР припинив своє існування, частково перетворившись на СНД, надання сили Основам залежало від доброї волі колишніх союзних республік. Наприклад, у Російській Федерації Основи цивільного законодавства 1991 року було введено в дію Постановою Верховної Ради від 14 липня 1992 року «Про регулювання цивільних відносин в період проведення економічної реформи». Вони діяли в Російській Федерації до прийняття поетапно ЦК РФ.

Україна цим шляхом не пішла, тому зазначені Основи в нашій країні так і не набули чинності. Натомість почалася розробка концепції розвитку цивільного законодавства України, в основу якої було покладено нові уявлення про право, що ґрунтувались на ідеях громадянського суспільства та правової держави, включаючи ті, що вже частково були апробовані у Основах цивільного законодавства 1991 р.

## Л і т е р а т у р а

1. Відомості Верховної Ради УРСР. — 1963. — № 30. — Ст. 463.
2. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав // Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. — М.: Статут, 2000. — С. 20–212.
3. Седугин П. И. Вопросы права собственности в новых гражданских кодексах союзных республик / П. И. Седугин // Новые гражданские и гражданско-процессуальные кодексы союзных республик: материалы науч. конф. — М., 1965. — С. 25.
4. Маковский А. Л. Основные положения об обязательствах в новых гражданских кодексах союзных республик / А. Л. Маковский // Новые гражданские и гражданско-процессуальные кодексы союзных республик: материалы науч. конф. — М., 1965. — С. 42.
5. СЗ СССР. — 1928. — № 27. — Ст. 246.
6. Дальший розвиток XXVI з'їздом КПРС марксистсько-ленінського вчення про державу і право // Радянське право. — 1981. — № 7. — С. 3–11.
7. XXVII съезд КПСС и вопросы государства и права // Советское государство и право. — 1986. — № 6. — С. 7–8.
8. Горбачев М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира / М. С. Горбачев. — М.: Политиздат, 1988. — С. 13–20.
9. Харитонов Є. О. Формування сучасного цивільного права України: вплив Західної та Східної традиції права / Є. О. Харитонов // Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. — Х.: Право, 2008. — Т. 3: Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. — С. 11–114.
10. Садиков О. Н. Принципы нового гражданского законодательства СССР / О. Н. Садиков // Советское государство и право. — 1991. — № 10. — С. 20–29.
11. Обсуждение проекта Основ гражданского законодательства // Советское государство и право. — 1991. — № 5. — С. 60–62.
12. Основи цивільного законодавства Союзу РСР та республік 1991 року // Кодифікація цивільного законодавства на українських землях. Т. 2 / уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько [та ін.]; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 912–957.

## А н о т а ц і я

**Харитонов Є. О.** Динаміка концепції радянського цивільного права та відображення її в Основах цивільного законодавства СРСР 1991 р. — Стаття.

У статті аналізуються зміни, які сталися у цивілістичній доктрині в останні роки існування СРСР, та їх відображення у Основах цивільного законодавства Союзу РСР та республік 1991 р., котрі виявилися вищим досягненням радянської цивілістики і були помітним етапом формування концепції сучасного цивільного права у державах, що виникли на пострадянському просторі (в тому числі в Україні).

*Ключові слова:* цивілістика, цивілістична доктрина, радянська цивілістика.

## А н н о т а ц и я

**Харитонов Е. О.** Динамика концепции советского гражданского права и ее отображение в Основах гражданского законодательства СССР 1991 г. — Статья.

В статье анализируются изменения, произошедшие в цивилистической доктрине в последние годы существования СССР, и их отображение в Основах гражданского законодательства Союза ССР и республик 1991 г., которые стали наивысшим достижением советской цивилистики и были значительным этапом формирования концепции совре-

менного гражданского права в странах, которые образовались на постсоветском пространстве (в том числе в Украине).

*Ключевые слова:* цивилистика, цивилистическая доктрина, советская цивилистика.

### S u m m a r y

**Kharitonov E. O. Dynamics kontsetsptsyi Soviet civil law and display it in the Fundamentals of Civil Legislation of the USSR 1991. — Article.**

The article examines the changes that occurred in tsyvilistychniy doctrine in recent years of the Soviet Union and their reflection in the Fundamentals of Civil Legislation of the USSR and republics in 1991, which were the highest achievement of the Soviet tsyvilistyky were noticeable step of forming the modern concept of civil law in the states that emerged post-Soviet space (including Ukraine).

*Keywords:* civil law , doctrine of civil law, Soviet civil law.